

بررسی راهکارهای رفع تزاخمت ز ست محیطی با بهره‌برداری از معادن به وسیله فقه نظام‌ساز

جواد آقاییان^۱

چکیده

همواره بین بهره‌برداری از معادن با حفظ جنگل و گونه‌های گیاهی و حیوانی خاص موجود در آن به علت آسیب‌زا بودن فعالیت‌های معدنی، تزاخم وجود دارد و این امر باعث می‌گردد که همواره بین سازمان‌های متصدی این دو امر، تعارض و تزاخم در حیطه قانون‌گذاری و اجرای قوانین وجود داشته باشد. در این پژوهش ۴ مورد از موارد تزاخم مورد بررسی قرار گرفته است. فقهای امامیه در علم اصول راهکارهایی مانند جمع بین طرفین تزاخم در صورت امکان، دفع و رفع تزاخم از طریق قاعده اهم و مهم، ارائه نموده‌اند. در صورت عدم کفایت دو مرحله قبل، فقه نظام‌ساز و کار دیگری با توجه به مصلحت نظام اسلامی از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام و حکم حکومتی تدارک دیده و طبق قانون اساسی بدان رسمیت داده و مطابق شرع گردیده است. در این پژوهش قواعد مذکور با روش توصیفی-تحلیلی با تزاخمت ۴ گانه فوق تطبیق داده شده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که سه راهکار اساسی برای حل این گونه تزاخمت وجود دارد. یک) تدوین استانداردها، ضوابط و معیارهای فنی زیست‌محیطی برای فعالیت‌های معدنی به طور دقیق و غیر قابل تفسیر چندگانه. دو) نظارت بر اجرای قوانین و مقرراتی که در حال حاضر، اجرا نمی‌شوند، که اجرای این قوانین و مقررات می‌تواند بخش عمده‌ای از موانع تولید در حوزه معادن را برطرف کرده و فضای کسب و کار را بهبود بخشد. سه) رجوع به سازوکار مجمع تشخیص مصلحت نظام طبق بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی وقتی تزاخم به معطل تبدیل گردد.

واژگان کلیدی: رفع تزاخم، محیط‌زیست، معدنکاری، قاعده اهم و مهم، فقه نظام‌ساز، مصلحت نظام.

۱. طلبه سطح عالی حوزه علمیه قم، کارشناس ارشد شیمی کاربردی، j.aghayan@chmail.ir

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۲/۶ * تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۴/۴

مقدمه

خداوند با مسلط کردن انسان بر طبیعت و زمین، او را خلیفه خویش در آن قرار داده تا به آبادانی و عمران آن همت گمارد ﴿وَاسْتَعْمِرْ كُمْ فِيهَا﴾ (هود، آیه ۶۱) و با بهره‌گیری از مواهب آن، از فضل خداوند در زمین بهره‌مند شود ﴿وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ﴾، (جمعه، آیه ۱۰) و به اطراف و اکناف آن قدم بردارد و از روزی آن، بهره جوید ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَأَمْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَاعْبُدُوا اللَّهَ﴾ (ملک، آیه ۱۵). از طرفی یکی از وظایف انسان برای بهره‌مندی بیشتر از این نعمت، این است که زمین را به خوبی حفظ نموده و آن را از هرگونه تخریب و فساد مصون نگه دارد و با دانش و علم نسبت به بهره‌وری و عمران زمین بکوشد و فضای زیست‌محیطی موجودات دیگر را تضمین نماید و امکان بهره‌برداری همگانی و همیشگی را برای همه موجودات در زمین فراهم آورد.

با استفاده از تفسیر المیزان ذیل آیه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرُمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا﴾، (مائده، آیه ۸۷)، ملاحظه می‌شود مفاد آیه مورد بحث، نهی از تحریم محلات است، یعنی از اینکه کسی از استفاده از آنچه خداش حلال کرده، امتناع ورزد، چون این امتناع با ایمان به خدا و آیات او مناقض است و اجتناب بی‌جهت تجاوز است و خداوند متجاوزین را دوست نمی‌دارد. (طباطبایی، ج ۶، ص ۱۶۰) بنابراین عدم استفاده بی‌دلیل از حلال همانند طبیعت و منابع معدنی را می‌توان تعدی دانست. هم‌چنین معارف اسلامی آب، خاک، هوا و... را مشترکات (بدون حق مالکیت برای کسی حتی امام)، جنگل‌ها و معادن و منابع را تحت شرایطی انفال دانسته که در اختیار امام و ولی امر مسلمانان قرار دارد و آلوده‌سازی و از بین بردن منابع طبیعی و جنگل‌ها که موجب زیان رساندن به انسان‌ها و موجودات دیگر می‌شود را منکر، ظلم و حرام به شمار می‌آورد. (یعقوبی، ۱۳۸۰) از طرف دیگر ثروت‌های طبیعی مثل زمین‌های موات یا رها شده، معادن، دریاها، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها و سایر آب‌های عمومی، کوه‌ها، دره‌ها، جنگل‌ها، نیزارها، بیشه‌های طبیعی، مرتعی که حریم اشخاص نیست و... در فقه اسلامی انفال محسوب شده و متعلق به حکومت اسلامی می‌باشد تا براساس

مصالح عامه نسبت به آنها عمل کند. (امام خمینی، ج ۳، ص ۴۱)

آلودگی هوا، آب و خاک در نتیجه عملیات‌های مختلف استخراج، استفاده از مواد شیمیایی سمی و مضر در تصفیه و فراوری مواد معدنی از جمله عوامل مهم آسیب‌زا به محیط‌زیست در فرآیند معدن‌کاری است. این امر باعث شده است که همواره بین سازمان‌های متصدی حفاظت از محیط‌زیست از جمله سازمان منابع طبیعی و محیط‌زیست و سازمان‌های متصدی استحصال منابع معدنی از جمله وزارت صنعت و معدن و سازمان نظام مهندسی معدن، تعارض در حیطه قانون‌گذاری و تراحم در حیطه اجرای قوانین وجود داشته باشد.

در این تحقیق با روش مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل مبتنی بر تحلیل منطقی مفاهیم، با استفاده از مبانی فقه نظام به ارایه راهکارهای رفع تراحمات زیست‌محیطی هنگام بهره‌برداری از معادن پرداخته می‌شود.

پیشینه تحقیق

با بررسی منابع، این نتیجه حاصل می‌شود که امکان وقوع تراحم و وضع قانون داخلی توسط چند سازمان مختلف برای موضوع واحد، با توجه به رسالت خود و عدم تطبیق این قوانین با هم اتفاق می‌افتد. مثلاً قانون توسعه کشاورزی و افزایش بهره‌وری که جواز استفاده از کودهای شیمیایی را می‌دهد با قانون حفاظت از محیط‌زیست که برای عدم آلودگی آب‌های زیرزمینی، سیاست‌های کاهش مصرف کودهای شیمیایی را تدوین و مصوب می‌کند، در تراحم هستند.

معدن‌کاری سبز مجموعه‌ای از روش‌های علمی و فنی برای کاهش اثرات زیانبار محیط‌زیستی معدنکاری در مراحل اکتشاف، استخراج، فراوری، بهره‌برداری و رهاسازی معادن متروکه است. این روش در مقالات دانشگاهی برای کاهش یا رفع تراحمات معدنکاری و حفظ زیست محیطی ارایه می‌گردد.

یاری و همکاران در مقاله‌ای ابتدا اثرات بلند مدت معادن بر منابع اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیست را ذکر کرده، سپس معدنکاری سبز بعنوان یک رویکرد معتدل در قبال مشکلات صنعت معدن معرفی شده، چهار چوبی که با ایجاد

ساختاری پایدار، زمینه را برای تحقق مبانی توسعه پایدار در صنعت معدن فراهم می‌سازد را معرفی می‌نمایند، به گونه ای که بهترین شرایط از لحاظ اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی در صنعت معدن حاکم شود. (یاری، ثقفی، ۱۳۹۶)

شرکت‌های استخراجی در محیط معدن در رقابت با یکدیگر، به دنبال بهترین عملکرد و سهم بیشتر از منابع محیطی هستند. از نظریه تکاملی می‌توان برای تحلیل رفتار شرکت‌های سبز و سنتی در صنعت معدن استفاده کرد. در این مدل، شرکت‌های سبز با تمرکز بر اثرات زیست محیطی و استفاده بهینه از منابع طبیعی، به دنبال کاهش تاثیرات منفی بر محیط زیست هستند. از سوی دیگر شرکت‌های سنتی با تمرکز بر سوددهی و استفاده بیشتر از منابع معدنی به دنبال کسب سهم بیشتر از بازار هستند. (فضلی الله آبادی، عطایی پور، ۱۴۰۲ش)

نتایج ارزیابی فخرایی و همکاران نشان می‌دهد که شاخص رشد اقتصادی و شاخص بانک اطلاعات محیط زیستی معدنی از شاخص‌های اصلی معدن‌کاری سبز است. شاخص تدوین مقررات محیط زیستی، شاخص فرآیند جهانی شدن و شاخص التزام به کنوانسیون‌های محیط زیستی از شاخص‌های ضعیف معدن‌کاری سبز هستند. شاخص ارتقای آگاهی‌های محیط زیستی کارکنان، شاخص فرهنگ سازمانی محیط زیستی، شاخص نقش ذی‌نفعان و شاخص تاثیر دیدگاه سازمان‌های مردم‌نهاد از شاخص‌های نسبتاً مستقل با اثرگذاری کم محسوب می‌گردند. شاخص ممیزی مستمر محیط زیستی و شاخص استفاده از فناوری روز از شاخص‌های مستقل می‌باشد و بر بقیه شاخص‌ها تاثیر چندانی ندارد. (فخرایی، یزدی، شبیری و همکاران، ۱۴۰۰ش)

مذاهب پنج‌گانه فقهی بر اساس مبانی و ادله‌ای که برای حجیت قاعده «اهم و مهم» ذکر کرده‌اند، به شیوه‌های مختلف آن را مورد استناد قرار می‌دهند. تمام مذاهب خمسسه، در اصل وجود این قاعده و لزوم برگزیدن اهم بر مهم هنگام تراحم احکام در مقام عمل مشترک اند. با توجه به معنای اصطلاحی «اهم و مهم»، این قاعده را عمدتاً باید در تراحم احکام بررسی کرد. در باب تراحم نیز توجه به مصالح و مفاسد،

ترتیب احکام، زمان و مکان از مواردی است که احرازکننده قاعده «اهمیت» شمرده می‌شود. (اسفندیاری و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۰۱)

اسلام دینی است که با مقتضیات زمانی و مکانی سازگار است و اجتهاد پویا و زنده امامیه جوابگوی همه سوالات است. احکام ثانویه و احکام حکومتی بر اساس مصلحت مداری جعل شده تا اندیشه سیاسی حکومت دینی محقق شود و دین در عرصه سیاست و حوزه‌های بین‌المللی توانمند و کارا باشد. مصلحت‌سنجی بر تمام فروع و احکام اولیه مقدم است و تا زمانی که مصلحت به حیات خود ادامه می‌دهد مشروعیت حکم آن تداوم دارد. (عظیمی گرگانی، ۱۳۸۸، ص ۱۰۳)

در نظر قاسمی یکی از وظایف اصلی ولی فقیه و رهبر اسلامی، ایفای نقش در رفع تراحمات و تشخیص قانون ترجیح به اهمیت و مصلحت اهم بر اساس نظام ارزشگذاری و اولویت بخشی فقه اسلامی است. فقیه حاکم در مقام افتاء، قضاوت و تدبیر حکومت همواره با مسئله تراحم امتثالی و رفع تخاصم میان آنها براساس تشخیص مصالح واقعی و نظام ترجیحات فقهی مواجه می‌شود. (قاسمی، ۱۴۰۱، ص ۷۱)

از منظر فقهی، مصالح اقتصادی نظام، بر حقوق و منافع خصوصی تقدم دارد. سلب مالکیت خصوصی در راستای منفعت و معیشت عمومی و مقابله با اخلال در نظام اقتصادی، به عنوان دو مصداق از ترجیح مصالح اقتصادی نظام بر حقوق و منافع شخصی قابل تبیین است. مبنای تقدم و ترجیح مصالح اقتصادی نظام (به معنای سامان داشتن امور معیشتی مردم بدون بحران و حفظ نظام سیاسی) بر منافع شخصی عنصر مصلحت است و قانون‌گذار بر اساس مصلحت می‌تواند متناسب با اصول فقهی اقدام به وضع قوانین در راستای حفظ مصالح اقتصادی و محدودیت برای منافع شخصی نظام نماید. (صمدزاده و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۲۰۱)

مفاهیم

فقه نظام

به مطالعات و پژوهش‌های دانش فقه نسبت به موضوع نظام، «فقه نظام»

گفته می‌شود. اما محصولات فقهی نظام‌مند و شبکه‌ای که انسجام دارند، «نظام فقهی» نام دارد. اصطلاح فقه نظام یک اصطلاح نوپا در حوزه معرفت فقهی به شمار می‌رود. فقه نظام، رویکردی در حوزه فقه است که احکام شرعی مربوط به نظام را استنباط کرده، با تحقق بخشی به این احکام، اهداف نظام اجتماعی اسلام را محقق می‌سازد. بر اساس تحلیل معنا شناختی، نظام‌ها از یک کل تشکیل شده‌اند که مجموعه اعضا به منظور دستیابی به هدف یا اهداف معینی در وضع خاصی نسبت به یکدیگر قرار دارند. بنابراین پذیرش رویکرد فقه نظام، متوقف بر پذیرش سه اصل بنیادین الف) اصل نظام وارگی احکام شرعی، ب) اصل اجتماعی بودن نظام فقهی ج) اصل این‌همانی احکام فقه نظام و اعتبارات نظام اجتماعی اسلام است. (عابدی تژاد، ۱۳۹۶، ص ۳۵)

فقه نظام‌ساز

فقه نظام‌ساز فقهی است که حیث اجتماعی خود را تبدیل به قانون کرده است. ممکن است یک فقهی حضور اجتماعی یا امتداد اجتماعی پیدا بکند، اما این امتداد اجتماعی از جهت حیث حضور و حتی حیث اجتماعی فرهنگ عامه نباشد. در فقه کلان باید دو ویژگی را باید لحاظ کرد: یک) منظور از فقه کلان، احکام نظامات (به عنوان مثال نظام اقتصادی، نظام امنیتی، نظام ارتباطات و نظام سیاسی و...) است نه احکام مسائل و موضوعات. یعنی فقه حکومتی همان فقه نظامات است. (میر باقری و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۶۴)

تزام و تعارض

به تمانع دو حکم و عدم امکان جمع بین آن دو یا تنافی دو حکم دارای ملاک در مقام امتثال، به سبب آن که مکلف، قادر به انجام هر دو در یک زمان نمی‌باشد، تراحم گفته می‌شود. برای مثال، در جایی که دو نفر در حال غرق شدن می‌باشند، شخص حاضر در محل، به نجات هر دو مکلف است، اما اگر قدرت نجات هر دو را با هم نداشته باشد، در این جا میان دو حکم وجوب نجات غریق، تراحم به وجود می‌آید.

(هاشمی شاهرودی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۶) هم چنین تعارض ادله، به معنای تنافی میان مدلول یا دلالت دو یا چند دلیل است، به گونه‌ای که هر یک مدلول دیگری را نفی کند. (مظفر، ۱۳۷۰ش، ص ۵۴۴)

تفاوت‌های تزا و تعارض

۱. در باب تعارض، مدلول دو حکم در مقام ثبوت (جعل و تشریح)، با هم تعاند و تنافی دارند؛ اما در باب تراحم، تعاند در مقام اثبات، فعلیت و امثال است، مانند: تراحم وجوب نجات دو غریق در یک زمان. همانند محل بحث مقاله در جایی که قوانین سازمان صنعت و معدن با قوانین سازمان محیط‌زیست مقایسه می‌شود و پی به تعارض و تنافی آن‌ها برده می‌شود یا در جایی که قانون معادن با قوانین زیست‌محیطی در مقام اجرای قانون تراحم دارند.
  ۲. مقدم کردن یکی از دو حکم متعارض بر دیگری، به رفع حکم از موضوع برگشت می‌کند، اما در باب تراحم برگشت آن رفع حکم به سبب رفع موضوع است.
  ۳. مرجحات در باب تعارض به مقدار دلالت و قوت سند یکی از متعارضین بر دیگری بستگی دارد، اما در باب تراحم ربطی به دلالت و سند حکم ندارد، بلکه ممکن است یکی از این دو، بر دیگری که دلالت و سندش قوی تر است، مقدم گردد.
  ۴. تراحم مربوط به مرحله جعل، به شارع بر می‌گردد و ارتباطی به مکلف ندارد، زیرا شارع است که ملاک جعل احکام را در نظر می‌گیرد و ملاک اهم را بر ملاک مهم ترجیح می‌دهد. (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۵۵ و مظفر، ۱۳۷۰ش، ص ۵۴۷)
- البته باید توجه کرد که موارد ذکر شده مربوط به جایی هست که تعارض یا تراحم در لسان آیات و روایات به وجود آید و در بحث تعارض و تراحم مربوط به قانون تدوین شده توسط مجلس یا هر شورای قانون‌گذار دیگر، با توجه به در دسترس بودن قانون‌گذار، مرجحات خاص دیگری لازم هست. مثلاً هنگام تعارض قانون قبلی با قانون جدید، حکم به بطلان قانون قبلی و ارجحیت قانون جدید داده می‌شود. یا هنگام تعارض یا تراحم قانونی با قوانین بالا دستی، حکم به ارجحیت قوانین بالا دستی داده می‌شود.

راهکارهای تزامات

قاعده اهم و مهم، یک قاعده ارشادی اسلامی و ابزاری در دست مجتهدین است. (رحیمی، ۱۴۰۱ش، ص ۲۸) عمده‌ترین مبنای حجیت قاعده فقهی عقلی اهم و مهم، سیره و بناء عقلاست به گونه‌ای که شرع مقدس اسلام نیز آن را امضا کرده است. (موسوی ا خمینی، ۱۳۴۳ش، ص ۱۳۰)

در باب تزام و تقدم اهم، اگر اهم بودن یکی از متزاحمین امر ثابت شود، مقدم شده و همچنین اگر احتمال اهم بودن نیز وجود داشته باشد، مقدم می‌شود. ولی در صورتی که تساوی اهمیت دو دلیل متزاحم مشخص شود، بنابر مقتضای قاعده عقلی، به تخییر حکم می‌شود. (آیت الله خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۰۸/۱۷) اگر در هر دو طرف، احتمال اقوی بودن وجود داشته باشد، در اینجا مقتضای قاعده بر تخییر است؛ اما اگر هیچ کدام نبود، نه به‌طور قطع و نه به‌طور احتمال، اقوی ملاک احراز نشد؛ پس مقتضای قاعده در متزاحمین، تخییر است. (آیت الله خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۰۹/۳۰)

علمای اصول برای بیان ملاک اهمیت، وجوه و مرجحاتی از جمله مضیق یا موسع بودن، معین یا مخیر بودن، داشتن یا نداشتن بدل ذکر کرده‌اند. (مشکینی، ۱۳۸۳ش، ص ۸۸).

بررسی قانون معادن و محیط‌زیست و تزامات بین قوانین مربوطه

مطالعه و اجرای قوانین و مقررات زیست محیطی و منابع طبیعی مرتبط با عالیت‌های معدنی بیانگر تزامات و تناقضات مهم و در عین حال مخل می‌باشد، به‌طوری که در برخی موارد سبب رهایی و بلا تکلیفی معادن ارزشمند در نقاط مختلف کشور می‌شود و در برخی موارد ر نیز سبب تخریب محیط‌زیست یا اتلاف ماده معدنی می‌گردد. سازمان‌ها و بخش‌هایی مثل سازمان حفاظت محیط زیست و سازمان جنگل‌ها، مراتع و آب‌خیزداری که وظیفه حفاظت از محیط زیست و منابع بیعی کشور را برعهده دارند، هنگام انجام وظایف خود تزام‌هایی با فعالیت‌های تولیدی، صنعتی، خدماتی، عمرانی و معدنی که عموماً موجب تخریب و آلودگی

محیط‌زیست و منابع طبیعی می‌شوند، پیدا کرده‌اند.

توسعه بخش صنعت و معدن و نگرانی از تخریب و آلودگی محیط‌زیست کشور، منجر به وضع قوانین و مقررات متعددی شده است که نه تنها کمکی به فضای کسب و کار این حوزه نکرده، بلکه موجب ایجاد مشکلات مختلف شده است. ریشه مشکلات به وجود آمده، عدم درک صحیح ماهیت فعالیت‌های معدنی، اثر تخریبی زیاد آن و یکسان فرض کردن فعالیت‌های بخش معدن با سایر فعالیت‌های بخش‌های مختلف صنعت است. نوع تخریب و آلودگی ایجاد شده در افعال معدنی از نظر ماهیت با سایر فعالیت‌های صنعتی، عمرانی، خدماتی و... متفاوت است، بنابراین در وضع قوانین و مقررات نیز باید به این تفاوت ماهوی توجه شود. وضع قوانین کلی برای همه بخش‌های صنعت و معدن و عدم توجه به تفاوت ماهیتی و تغییرات محیطی حاصل از معدن کاری منجر به ایجاد نظام قانونی و مقرراتی پیچیده و ناکارآمد شده است. این تعارضات قانونی در مرحله عمل باعث شده است که همواره بین سازمان نظام مهندسی معدن و محیط‌زیست و منابع طبیعی در صدور مجوزات اکتشاف و پروانه‌های بهره‌برداری از معادن درگیری و کشمکش وجود داشته باشد، تا جایی که ۳۳/۹۳ درصد استعلامات مجوز اکتشاف معادن توسط سازمان منابع طبیعی در سال ۱۳۹۸ با جواب منفی روبه‌رو شده و مجوز اکتشاف برای معدنکاران صادر نگردید. جدول زیر آمار میزان موافقت و مخالفت با صدور مجوزهای معدنی را توسط دستگاه‌های موضوع ماده ۲۴ قانون معادن نشان می‌دهد (گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، مرداد ۱۴۰۰).

جدول ۱- نتایج استعلام‌های انجام شده در مرحله اخذ پروانه اکتشاف

ردیف	دستگاه	کل استعلام‌ها		موافقت			مخالفت	
		مساحت (مترمربع)	تعداد	مساحت	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۱	سازمان حفاظت محیط زیست	۱۰۴۵۳۷	۳۴۵	۱۷۷	۲۳	۶,۶۷	۲۶۷	۹۳,۳۳
۲	سازمان جنگل‌ها و مراتع	۶۱۱۶۵	۳۰۶۶	۳۰۰۷	۳۱۵	۱۰,۲۷	۱۸۱۸	۸۹,۷۳
۳	سازمان انرژی اتمی	۲۳۷۲۸	۸۹۳	۵۹۰	۱۲۷	۱۴,۲۲	۳۲۶	۸۵,۷۸

برای شناسایی و حل تراحات قانونی ایجاد شده در مراحل مختلف معدن‌کاری از مرحله مطالعات زمین‌شناسی تا اکتشاف و بهره‌برداری، ابتدا باید ریشه فقهی این تراحات بررسی کرده و سپس با استفاده از راه‌حل‌های فقهی موجود در منابع دینی و علم اصول فقه، مشکل حقوقی تراحات قانونی را می‌توان مرتفع کرد. از این رو به بررسی جنبه فقهی و اصولی این مسئله پرداخته شده و در نهایت راهکارهای تقنینی و سیاستی پیشنهاد می‌گردد.

بررسی فقهی مسئله

چالش معدن‌کاری در مناطق دارای منابع طبیعی و پوشش گیاهی را باید در دو بحث تعارضات و تراحات بررسی کرد. از یک سو عملیات اکتشاف و استخراج مواد معدنی با آسیب‌ها و ضررهای قابل توجهی به پوشش گیاهی، هوا و خاک

منطقه همراه بوده و باعث از بین رفتن ذخایر زیست‌محیطی از جمله چوب درختان، سفره‌های آب‌های زیرزمینی، مهاجرت پرندگان از آن منطقه و غیره می‌شود. از طرف دیگر رها کردن معادن در جنگل‌ها و عدم اکتشاف و استحصال مواد معدنی از آن‌ها، موجب از بین رفتن یا بی‌استفاده ماندن ذخایر معدنی کشور شده و آسیب‌های اقتصادی فراوانی به رشد اقتصادی و صنعتی کشور و مردم وارد خواهد کرد.

بخشی از آیات و روایاتی که درباره استفاده بهینه از طبیعت، منابع طبیعی و الزام حفاظت از محیط‌زیست و جلوگیری از ضرر وارد کردن به آن‌ها اشاره دارد، عبارتند از:

﴿هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا﴾ (هود، آیه ۶۱)

معنای جمله (استعمرکم فیها) این است که خدای تعالی انسان را ایجاد کرده و سپس به تکمیلش پرداخته، اندک اندک تربیتش کرد و در فطرتش انداخت تا در تصرفاتی بکند و آن را به حالی در آورد که بتواند در زنده ماندن خود از آن سود ببرد و احتیاجات و نواقصی را که در زندگی خود به آن برمی‌خورد، برطرف سازد. (طباطبایی، ج ۱۰، ص ۶۱) بنابر اطلاق این آیه، انسان باید با تلاش خود، به رفع نیازهای خود با بهره‌برداری از زمین بپردازد. و هر آنچه که سبب آسیب یا کاهش برای بهره‌برداری از زمین گردد، خلاف دستور خداوند متعال هست.

﴿وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ﴾ (رعد، آیه ۲۵)

علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌فرماید که اعمال صالح تنها عاملی است که باعث اصلاح زمین و عمارت و آبادانی آن می‌شود، عمارتی که به سعادت نوع انسانی و رشد جامعه بشری منتهی می‌گردد. (طباطبایی، ج ۱۱، ص ۴۷۵) با توجه به این آیه، این کلام فهمیده می‌شود که بهره‌برداری از منابع طبیعی و معادن و جنگل‌ها در راستای آبادانی زمین، یکی از مصادیق عمل صالح هست و آسیب رساندن به آن، عمل صالح نیست.

﴿وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا﴾ (اعراف، آیه ۵۶).

دلالت این آیه دلالت بر عدم تخریب و فساد زمین دارد. و بهره‌برداری غیر

اصولی و آسیب‌زا به محیط زیست، مصداق افساد می‌تواند باشد.

﴿...وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ (بقره، آیه ۱۹۵).

علامه طباطبایی پس از بیان روایاتی مختلف در تفسیر این آیه بیان می‌کند که آیه شریفه مطلق است و هر دو طرف افراط و تفریط در انفاق را شامل می‌شود، بلکه تنها مختص به انفاق نیست، افراط و تفریط در غیر انفاق را هم شامل می‌گردد. (طباطبایی، ج ۲، ص ۱۰۸) بنابراین اطلاق آیه شامل بهره برداری از منابع طبیعی هم می‌گردد و افراط و تفریط در آن مذموم و بهره برداری مناسب، شایسته می‌باشد. امام صادق علیه السلام: لَا تَقْطَعُوا الثَّمَارَ فَيَبْعَثُ اللَّهُ عَلَيْكُمْ الْعَذَابَ صَبًّا. (عاملی، ۱۳۹۴ ش).

این روایت دلالت بر عدم جواز قطع درختان مثمر بدون دلیل عقلی و عذر شرعی دارد.

امام صادق علیه السلام: نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَنْ يُلْقَى السَّمُّ فِي بِلَادِ الْمُشْرِكِينَ؛ (کلینی، ۱۳۹۴).

طبق این روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از مسموم کردن شهرهای مشرکان، نهی فرموده است.

﴿لَا تَقْسِدْ عَلَى الْقَوْمِ مَاءَهُمْ﴾ (کلینی، ۱۳۹۴).

نهی از آلودگی آب در این روایت، اطلاق دارد و شامل مسلمان و غیر مسلمان بوده و بیانگر اخلاق متعالی اسلامی در برخورد با دیگران است.

امام علی (ع): «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَبِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّىٰ عَنِ الْبِقَاعِ وَالْبَهَائِمِ، أَطِيعُوا اللَّهَ - وَ لَا تَعْصُوهُ» (کلینی، ۱۳۹۲).

این روایت نیز بیانگر مسئولیت اخلاقی انسان حتی نسبت به قطعه‌های زمین و چارپایان می‌باشد که لزوم استفاده درست و منطقی را می‌رساند.

﴿وَلَسِيْمَانَ الرِّيْحِ عُدُوْهُمَا شَهْرُ رَزْوَاهَا شَهْرُ رَوَّاحِهَا شَهْرُ وَاسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقَطْرِ﴾ (سبأ، آیه ۱۲).

آیه در مقام بیان موهبت‌های الهی به حضرت سلیمان (ع) هست. کلمه اسلنا از مصدر اساله به معنای جریان است، و کلمه (قطر) به معنای مس است. و

معنای جمله این است که ما معدن مس را مانند آب برای او روان و جاری کردیم. (طباطبایی، ج ۱۶، ص ۵۴۷) این آیه دلالت بر یکی از نعمت‌های خداوند که با استفاده از آن، حضرت سلیمان سد محکمی ساخته و از هجوم دشمنان در امان ماند، دارد. قانون‌گذار قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با استفاده از آموزه‌های قرآن کریم و سنت نبی اکرم (ص) در اصل پنجاهم در زمینه حفظ محیط‌زیست مقرر نموده است: «در جمهوری اسلامی حفظ محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند وظیفه عمومی تلقی می‌گردد از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است». (اصل ۵۰ قانون اساسی)

همانطور که مشاهده می‌شود این ادله در مواردی که معادن در مناطق جنگلی و دارای پوشش گیاهی یا گونه خاص حیوانی واقع هستند، در مقام عمل با یکدیگر تراحم داشته و انجام هر کدام از آنها به ضرر دیگری خواهد بود.

پس باید با مراجعه به قواعد و قوانین فقهی و اصولی، برای رفع تراحم بین قوانین اکتشاف و بهره‌برداری از معادن (جهت استفاده از منابع خدادادی و استفاده از آن برای رفاه مادی مردم و فواید بسیار دیگر) و قوانین حفظ محیط‌زیست، اقدام نمود.

تطبیق قاعده‌های مهم و مصلحت نظام در رفع تراحم قانون معدن و محیط‌زیست

فقه حکومتی، دانش احکام شرعی فرعی از روی ادله تفصیلی در چارچوب یک سازمان متشکل مبتنی بر قدرت حاکم در یک دولت - کشور است. احکام حکومتی، مقررات خاصی است که حاکم اسلامی برای اجرای احکام اولیه یا احکام ثانویه با در نظر گرفتن مصلحت نظام، جلوگیری از اختلال در نظام، نفی مفسده و نفی حرج وضع می‌کند. (موسوی خمینی، ۱۳۶۱ ش، ص ۴۳۸) مانند مقررات مربوط به گذرنامه و رانندگی و تشکیلات ارتش و مانند آن که همگی برای برقراری نظم جامعه که وجوب آن از احکام اولیه اسلام است توسط حکومت و زیر نظر حاکم اسلامی وضع می‌شود و حتی نحوه بهره‌برداری از معادن و منابع طبیعی و محیط‌زیست نیز می‌تواند موضوع حکم حکومتی باشد.

در تراحم بین قوانین اکتشاف و بهره‌برداری از معادن با قوانین حفظ محیط‌زیست نیز، به‌طور موردی و با بررسی تمامی زوایای مسئله، اقدام به اعمال قاعده اهم و مهم که هم ریشه عقلی و هم ریشه شرعی دارد، می‌شود. اهم و مهم، در اصطلاح به معنای تقدم حکم مهمتر، در جایی است که بین دو حکم (مهم و مهم‌تر) در مقام عمل تراحم وجود دارد. بنابراین، هرگاه بین دو واجب تراحم باشد، در مقام رفع تراحم، در صورتی که یکی اهمیت بیشتری داشته باشد، وجوباً مقدم می‌گردد و باید به اهم عمل نمود. مثل آنکه دو نفر در حال غرق شدن هستند، بر ما واجب است هر دو را نجات دهیم، ولی فقط می‌توان یک نفر را نجات داد، اما چون یکی دانشمند است (اهم) و دیگری فردی معمولی (مهم)، باید فرد دانشمند را نجات داد. این راه‌حل را قاعده لزوم تقدم اهم بر مهم می‌گویند. (جمعی از محققان، ۱۳۸۹ش، ص ۶۱۳)

در محل بحث ما، مورد اهم را باید شناسایی و برای دستیابی بدان اقدام کرد. البته باید توجه کرد که تعیین مصداق اهم با توجه به نیازهای اقتصادی و شرایط تحریمی و گونه‌های گیاهی و حیوانی و اهمیت و ارزش خود ماده معدنی دشوار هست و نیازمند تشکیل کارگروه‌های تخصصی با حضور افراد متخصص و متعهد و با تجربه از هر گروه‌های معدنکاران، حافظان محیط‌زیست، وزارت صمت و سازمان محیط‌زیست، جهت بررسی و ارایه نظر کارشناسی دقیق می‌باشد.

حل تراحمات طی چند مرحله انجام می‌گیرد:

۱. جمع بین دو الزام (طرفین تراحم) در صورت امکان

نخستین قدم در حل تراحمات بدوی، این است که در صورت امکان، هر دو الزام را انجام داد. «الجمع مهما أمکن أولى من الطرح» (انصاری، ۱۳۷۷ش، ص ۱۹). از این راهکار می‌توان در مواردی استفاده کرد که برای مثال معادن زیر سطحی بوده و با مساحت سطحی پایین در عمق زمین به استخراج معادن پرداخته شده و فعالیت‌های معدنی، آسیب غیرقابل جبران به محیط‌زیست و منابع آبی و حیوانی وارد نکند و یا آسیب وارد شده، قابل ترمیم باشد یا اینکه گونه گیاهی و حیوانی در معرض انقراض در منطقه نباشد و بتوان به اندازه مساحت تخریبی در قسمت دیگری، جنگل کاری

یا ایجاد پوشش گیاهی کرد.

۲. دفع تراحم

هرگاه حکمی از احکام مطلق باشد، این حکم باید با وجود تمام علل و شرایط و قیود آن در نظر گرفته شود تا در این صورت، از اطلاق و کلیت برخوردار شود. حال گاهی ممکن است این علل و شرایط با توجه به گذشت زمان و تحولات مختلف فرهنگی و اجتماعی و سیاسی و... تغییر نماید. در نتیجه، این حکم از اطلاق خارج شود. برای مثال ممکن است باگذشت زمان و انقراض یا تکثیر گونه‌های مهم گیاهی و حیوانی در منطقه، معدن‌کاری بدون تراحم صورت گیرد.

۳. ترجیح یک طرف

باید برای تعیین اهم و ترجیح یکی بر دیگری، ضوابط و معیارهایی را تعیین کرد تا بتوان اهم را از مهم تشخیص داد. لازم به یادآوری است که بهترین دلیل تقدیم اهم بر مهم، عقل عملی است که آراء و سیره‌ی عقلا هم، با آن تطابق دارد؛ زیرا فرض این است جمع بین دو حکم متراحم به هنگام امتثال، ممکن نیست. از سوی دیگر، ترك هر دو هم جایز نمی‌باشد. از این رو، چاره‌ای جز انجام عمل براساس اختیار خویش نیست. قاعده «اهم و مهم» از مستقلات عقلی است که در آن به اخذ اهم و ترك مهم در فرض تراحم اهم با مهم حکم شده است. (علیدوست، ۱۳۸۸ش، ص ۲۱) مثلاً، هرگاه بین حفظ نظام اسلامی و واجبی دیگر مثل حفظ محیط‌زیست، تراحم شود، باید به تقدیم حفظ نظام اسلامی با بهره‌برداری از معادن به حکم عقل داور کرد.

۴. حکم حکومتی

یکی دیگر از مرجحات برای رفع تراحم و تعارض و حتی در موارد غیر تراحم و تعارض را می‌توان حکم حکومتی به عنوان یک حکم اولیه در فقه نظام دانست. دستوراتی که حاکم اسلامی در ارتباط با اجرای احکام الهی در جامعه و در تعیین وظایف فرد یا گروه صادر و وضع می‌نماید، حکم حکومتی نامیده می‌شود. «احکام حکومتی تصمیماتی هستند که ولی فقیه و حاکم در سایه قوانین شریعت و رعایت

موافقت آن‌ها به حسب مصلحت وقت، اتخاذ می‌کند و طبق آن‌ها مقرراتی وضع نموده و اجرا می‌کند. مقررات نام برده، لازم الاجرا و مانند احکام اولیه شریعت، دارای اعتبار می‌باشند، با این تفاوت که قوانین آسمانی ثابت و غیر قابل تغییر است؛ اما مقررات و عی حکومتی قابل تغییر و در ثبات و بقا تابع مصلحتی می‌باشد که آن‌ها را به وجود آورده است» (طباطبایی، ۱۳۵۴ش، ص ۶۴).

«فقیه جامع‌الشرایط، چه در زمینه‌های مختلف اجتماعی، چه در امور فرهنگی نظیر تعلیم، تربیت، تنظیم نظام آموزشی صالح، چه در امور اقتصادی مانند منابع طبیعی، جنگل‌ها، معادن، دریاها، چه در سیاست داخلی و خارجی مانند روابط بین‌الملل، چه در زمینه‌های نظامی مانند دفاع در برابر مهاجمان، تجهیز نیروهای رزمی و در سایر امور لازم، به تطبیق قوانین اسلامی و اجرای احکام ثابت الهی مبادرت می‌ورزد. احکام اسلامی، برخی فردی و برخی اجتماعی است، بعضی مربوط به مردم و بعضی مخصوص مجتهد و حاکم است، در همه این موارد، ولی فقیه باید پس از شناخت دقیق حدود این احکام، وظیفه هر فرد یا گروهی را در جامعه اسلامی مشخص سازد و با هماهنگی ساختن آنان، جامعه را به درستی اداره نماید و با اجرای احکام اسلام و رفع تراحم احکام و تقدیم احکام مهم بر احکام مهم، هدایت هر چه بیشتر مسلمین و جامعه اسلامی را محقق سازد» (جوادی آملی، ۱۳۷۹ش، ص ۲۴۴).

هم‌چنین نفس ادله ولایت مطلقه فقیه دلالت بر این دارد که ولی فقیه در حوزه مسائل اجتماعی در دائرة مصالح جامعه دارای اختیارات مطلقه است و در صورتی که مصلحت اسلام و مسلمین ایجاب کند، می‌تواند مقرراتی وضع کند. به تعبیر واضح‌تر جهت تأمین مصلحت اهم، وی می‌تواند احکامی را صادر نماید که با احکام اولیه شرعی همخوانی ندارد. زیرا از ادله ولایت مطلقه معلوم می‌شود که در صورت تراحم مصلحت اهم اجتماعی با مصالح و ملاکات احکام شرعی، ولی امر می‌تواند جهت تأمین مصلحت اهم، برخلاف احکام اولیه شرعی، احکام و مقرراتی وضع نماید. هم‌چنین در صورت وجود مصلحت، حاکم مسلمین می‌تواند در اموال و انفس

افراد جامعه دخالت کند و مقرراتی برخلاف ولایت افراد نسبت به مال و جان خویش، وضع نماید.

امام خمینی در این رابطه می‌فرماید: «ولایت فقیه یک کارش تحدید امور است. مالکیت را در عین حالی که شارع مقدس محترم می‌شمرد، لکن ولی امر می‌تواند همین مالکیت محدودی را که می‌بیند خلاف صلاح مسلمین و اسلام است، محدودش کند به حدّ معینی و با حکم فقیه مصادره بشود» (موسوی خمینی، ۱۳۷۱ش، ص ۲۱۷).

بنابراین در شرایط پیچیده و عدم تشخیص مصلحت و مفسده طرفین تراحم می‌توان به حاکم اسلامی و ولی فقیه مراجعه نموده و با دریافت حکم حکومتی به رفع تراحم اقدام نمود.

تطبیق راهکارهای رفع تراحمات با قوا حوز معدن و محیط‌زیست

قبل از پرداختن به موارد تراحم لازم هست بیان شود به دلیل وضع قوانین توسط نمایندگان مجلس که پس از بررسی‌های مکفی کارشناسی صورت می‌گیرد، گاهی مواقع به علت عدم توجه به قانون‌های هم‌عرض یا عدم شناخت دقیق مسئله و موضوع شناسی نامناسب و ...، تعارض‌هایی واقعی در مقام قانون‌گذاری پیش می‌آید، که از محل بحث این نوشتار خارج هست و برای رفع این گونه تعارضات، راهکارهای قانونی و فقهی متفاوتی ارائه می‌شود که در صورت نیاز، به آن‌ها باید مراجعه شود.

برای مثال در مورد صدور مجوز فعالیت معدنی و استعمال از دستگاهها، قانون معادن استعمال از دستگاه‌ها را فقط یکبار و در زمان صدور پروانه اکتشاف لازم دانسته است ولی در ماده (۳) قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگلها و مراتع، ماده (۳) قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست و ماده (۹) آیین‌نامه اجرایی آن، ماده (۴۸) قانون توزیع عادلانه آب، مواد (۲)، (۳) و (۴) ضوابط زیست محیطی فعالیت‌های معدنی، ماده (۱۱) قانون هوای پاک و ماده (۵) آیین‌نامه جلوگیری از تخریب و آلودگی غیرقابل جبران تالابها، استعمال از دستگاهها به سایر مراحل فعالیت معدنی از جمله تمدید پروانه اکتشاف، صدور و تمدید پروانه بهره‌برداری نیز تسری داده شده است که با قانون معادن متناقض است. هم‌چنین برخی از چالش‌های معدن و صنایع

معدنی به دلیل ناکارآمدی قوانین در حوزه اکتشاف و بهره‌برداری از معادن به علت تعارض موجود بین قوانین محیط‌زیست، منابع طبیعی و معدن هست که با تنقیح قوانین و یکسان سازی آن در حوزه معادن حل می‌گردد. لذا این موارد جزء رسالت اصلی این نوشتار نیست، بلکه بیان تراحمات و راهکارهای رفع و حل آن، هدف اصلی این متن هست.

بررسی قانون معادن و محیط‌زیست نشانگر این هست که تراحمات متعددی در بین قوانین وجود دارد که به بررسی چند مورد پرداخته می‌شود.

الف) تراحم عملیات استخراج مواد ی با منابع طبیعی مهم موجود در منطقه

استخراج مواد معدنی تأثیرات اقتصادی و فرهنگی فراوانی همانند ایجاد اشتغال، رشد اقتصادی، تأمین مواد اولیه برای صنایع مختلف و صادرات به بازارهای جهانی، رفع فقر و کاهش بزهکاری در منطقه و ... دارد. (بهبودی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۱۶) از طرف دیگر، معدنکاری گسترده، تأثیرات زیست‌محیطی مخرب قابل توجهی مثل نابودی مناطق جنگلی، تخریب زیستگاه‌های طبیعی، آلودگی آب و خاک، انتشار گازهای گلخانه‌ای و تأثیرات منفی بر روی تنوع زیستی و ... دارد. (خراسانی و همکاران، ۱۳۹۱)

این تأثیرات منفی سبب این می‌گردد که بین معدنکاری و حفظ محیط زیست، تراحم ایجاد گردد. این تراحم (ها) سبب عدم استخراج منابع معدنی به دلیل قرارگیری در مناطق ممنوعه اعلام شده از سوی سازمان منابع طبیعی شده است. برای رفع این تراحم با توجه به قواعد اصولی بیان شده در بخش‌های قبلی، به قاعده اهم و مهم و تعیین ملاک‌های تشخیص اهم از مهم برای رفع تراحمات موجود بین منابع طبیعی و مواد معدنی پرداخته شود.

در برخی مناطق معین شده از سوی سازمان منابع طبیعی، مواد معدنی با ارزش اقتصادی بالا وجود دارد که مجوز اکتشاف آنها به دلیل موجود بودن ماده معدنی در مناطق ممنوعه، طبق آمار وزارت صنعت در بیش از ۹۳ درصد استعلامات از سوی سازمان منابع طبیعی صادر نمی‌شود. (بهادری، بهره‌مند، ۱۴۰۰، ص ۱۷)

بررسی راهکارهای رفع تراحمات زیست محیطی با بهره‌برداری از معادن بوسیله فقه نظام‌ساز

۱۰۵

طبق مبانی فقهی و اصولی، در صورت ایجاد تراحم در اجرای دو حکم، ابتدا قاعده جمع بین طرفین در صورت امکان، بررسی می‌شود و در صورت عدم امکان جمع طرفین تراحم، باید ملاکی بین متزاحمین مشخص شده و بر اساس این ملاک، هرکدام از آنها که از اهمیت بالاتری برخوردار است، به عنوان اهم شناخته شده و حکم درباره اهم اجرا می‌شود.

یک) بررسی امکان جمع بین متزاحمین

در برخورد اولیه با تراحم، راهبرد اصلی طبق قواعد فقهی و اصولی، بررسی امکان جمع بین طرفین تراحم می‌باشد. بدین معنا که با انجام اقداماتی، هم محیط‌زیست را حفظ کرد و هم به معدنکاری پرداخت. در مسئله محل بحث، این راهبرد به صورت حفظ منابع طبیعی موجود در منطقه ممنوعه در عملیات استخراج ماده معدنی استراتژیک مطرح می‌شود. با اقدامات زیر می‌توان به جمع بین طرفین تراحم پرداخت:

- ۱- انتقال و کشت گونه‌های گیاهی نادر و کمیاب در صورت امکان به خارج از منطقه ممنوعه و صدور مجوز اکتشاف توسط سازمان منابع طبیعی در این مناطق.
- ۲- معدنکاری سبز و بازسازی پوشش گیاهی و زیباسازی منطقه بعد از عملیات معدنکاری.
- ۳- انتقال پساب‌های فراوری به خارج از منطقه ممنوعه جهت جلوگیری از آلودگی‌های زیست محیطی.
- ۴- تعریف عملیات استخراج معادن با استفاده از فناوری‌های نوین متناسب با استانداردهای منابع طبیعی در مناطق مختلف جهت جلوگیری از تخریب منابع طبیعی.
- ۵- الزام به استفاده از ماشین‌آلات صنعتی جدید و دارای استانداردهای آلاینده‌گی مطلوب.
- ۶- تصفیه پساب در محل تولید و جلوگیری از نشت آن در خاک و آب‌های زمینی و نفوذ در پوشش گیاهی.

۷- تعیین روش‌های دفع استاندارد و بدون آسیب برای محیط زیست برای پسماندهای معدنی و تبدیل آن به مواد زیست تخریب پذیر یا تبدیل به ماده کاربردی دیگر در صورت امکان.

۸- اجرای راهکارهای اقتصادی حفاظت از محیط زیست پیش‌بینی شده در قوانین:

مشوق‌های مالیاتی موجود در تبصره ۱۳ قانون برنامه اول توسعه.

الزام به رعایت ملاحظات زیست‌محیطی در کلیه فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی مطابق بند «الف» تبصره ۸۲ قانون دوم توسعه.

الزام واحدهای تولیدی برای تطبیق مشخصات فنی خود با ضوابط محیط زیست به‌منظور کاهش عوامل آلوده‌کننده محیط زیست براساس بند «ج» ماده ۱۰۴ قانون برنامه سوم توسعه.

ایجاد نهاد مالی در قالب صندوق ملی محیط زیست طبق اصل ۵۰ قانون اساسی مبنی بر ممنوعیت فعالیت‌های اقتصادی آلاینده محیط زیست، در بند «ب» ماده ۶۸ قانون برنامه چهارم توسعه.

الزام اجرای برنامه مدیریت سبز شامل مدیریت مصرف انرژی، آب، مواد اولیه و تجهیزات (شامل کاغذ) و کاهش مواد زائد جامد و بازیافت آنها طبق ماده ۱۹۰ قانون توسعه پنجم

دادن اجازه به دولت جهت استفاده از منابع حاصل از هدفمندی یارانه ۱ برای کاهش آلودگی هوا و محیط زیست براساس بند «الف» ماده ۳۹ قانون توسعه ششم. الزام شرکتها و واحدهای صنعتی و معدنی به پرداخت تا ۲ درصد از سود خالص خود در جهت پژوهش و تحقیقات زیست‌محیطی مطابق با ماده ۵ قانون تنظیم بخشی از مقررات تسهیل نوسازی صنایع کشور. (لسانی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۸۹۸)

دو) تعیین ملاک تشخیص اهم در صورت عدم امکان جمع بین متزاحمین

در مواردی که سازمان منابع طبیعی به دلیل وجود منابع طبیعی مهم، منطقه را ممنوعه اعلام کرده و استعلام اکتشاف را منفی اعلام می‌کند و از طرف دیگر ماده

معدنی موجود در منطقه هم دارای ارزش بالایی است، و امکان جمع بین طرفین تراحم هم وجود ندارد، باید طبق قاعده اهم و مهم، اهم مشخص شده و قاعده اهم و مهم جاری شود و در نتیجه معلوم شود که از بین رفتن منبع طبیعی اهم است یا استخراج ماده معدنی. برای تعیین ملاک رفع تراحم، باید اطلاعات مورد نیاز برای تعیین ملاک اهمیت حاصل شود. انجام اقداماتی نظیر:

۱. احصای داده‌های تراحم برای گیز

جمع‌آوری اطلاعات نشانگر اهمیت و ویژگی‌های محل نزاع و تراحم برانگیز، از سوی سازمان منابع طبیعی (درباره منابع طبیعی موجود در منطقه ممنوعه همانند وجود گونه‌های گیاهی و حیوانی کمیاب و نادری در منطقه و میزان احتمال انقراض این گونه‌ها در اثر معدنکاری، بررسی امکان انتقال به مناطق دیگر، حفظ نسل آنها در شرایط جدید و بررسی آلودگی زیستی ریسک‌پذیر و جبران ناپذیری که عملیات معدنکاری می‌تواند ایجاد کند) و وزارت صمت (همانند ارزش کمی و کیفی مواد معدنی، ارزش اقتصادی مواد معدنی اکتشاف شده، میزان اشتغال‌زایی، استراتژیک بودن ماده معدنی و...) و سایر سازمان‌های مربوطه، صورت می‌گیرد.

۲. تعیین ملاک تشخیص اهم، توسط شورای حل اختلاف ماده ۴۲ مکرر قانون معادن.

ملاک تشخیص اهم برای یکی از دو امر استخراج ماده معدنی یا حفظ منابع طبیعی باید توسط کارشناسان مربوطه، ابتدا باید تعیین گردد و در مرحله بعد بنابر ماده ۲۴ مکرر قانون معادن، با این ملاک توسط شورای حل اختلاف تعیین شده در این ماده، قضاوت و داوری شده و در صورت رای به معدنکاری، عملیات معدنکاری شروع شود. برخی از ملاک‌های پیشنهادی می‌تواند موارد زیر باشد:

ارزش بالای اقتصادی و استراتژیک بودن ماده معدنی موجود در منطقه.

جزو ذخایر ژنتیکی بودن منابع طبیعی موجود در منطقه.

ایجاد آلودگی‌های جبران ناپذیر در منطقه با انجام عملیات معدنکاری همانند آلودگی هوا توسط ذرات پخش شده در هوا بر اثر انفجارات، آلودگی آب به علت وجود بیش از حد فلزات سنگین، اسیدی شدن آب و ذرات جامد معلق در آب،

آلودگی زمین بر اثر نشست ذرات آلوده.

به هم خوردن چشم انداز منطقه و ...

البته استانداردهای آلودگی هوا، آب، خاک و ... باید توسط سازمان محیط زیست و منابع طبیعی باید به صورت کامل و با اعداد و ارقام دقیق، معین باشد تا نسبت به ارزش اقتصادی ماده معدنی موجود در منطقه، قضاوت و داوری صحیحی انجام پذیرد. زیرا در برخی موارد ارزش بالای اقتصادی ماده معدنی می تواند حتی مقدم بر آلودگی های ایجاد شده در منطقه باشد و یا در برخی موارد نیز جبران آلودگی ها هزینه بیشتری نسبت به آورده معدن کاری دارد.

سه) نقش مجمع تشخیص مصلحت نظام در حل نزاحمات

پس از دو مرحله قبل اگر هر دو سازمان درگیر طرف نزاحم اگر به اهم بودن یک طرف نرسیدند، تکلیف چیست؟ اگر پس از بررسی های کارشناسی، طرفین به تفاهم نرسیدند و به معطل جدی نظام تبدیل شد، در مرحله آخر، بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی می تواند راهکار مفیدی باشد.

این بند قانون اساسی به عنوان یکی از وظایف و اختیارات رهبری، بیان می کند که هر معضلی که از طرق عادی نتوان آن را حل کرد، توسط رهبری از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام حل می شود. همچنین مطابق با آیین نامه داخلی مجمع و رویه عملی آن، رهبری پس از اعلام موضوعی توسط مقامات اجرایی و سیاسی کشور، چنانچه موضوعی را معضل تشخیص دهد، به مجمع ارجاع می دهد، از این رو مجمع نمی تواند مستقیماً در امری به عنوان حل معضل ورود داشته باشد، مگر اینکه رهبر به آن ارجاع داده باشد. آیین نامه داخلی مجمع، مجمع را در حل معضلات به عنوان هیات عالی مستشاری برای رهبر قلمداد می کند. همچنین از رویه عملی به نظر می رسد که رهبری با توجه به طریقی که مجمع فراروی ایشان قرار می دهد، عمل می کند؛ هرچند ممکن است در مواردی طریق ارائه شده را مقید و مشروط سازد. (نجات خواه و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۲۳)

در کنار موارد مورد ارجاع داده شده به مجمع توسط رهبر معظم انقلاب، خود

مجمع با بررسی‌ها و مطالعات کارشناسی خود، در تاریخ ۱۳۸۵/۰۹/۰۵ مصوبات خود درخصوص سیاست‌های کلی نظام (ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری) از جمله سیاست‌های کلی نظام درخصوص معدن و صنایع معدنی را تصویب و ابلاغ کرد که عبارت است از:

- ۱- سیاست‌گذاری و اطلاع‌رسانی جامع و هماهنگ در علوم و فنون زمین.
- ۲- تقویت خلاقیت و ابتکار و دستیابی به فن‌آوریهای نوین و ارتقاء سطح آموزش و تربیت نیروی انسانی و تعمیق پژوهش و گسترش زمین‌شناسی بنیادی، اقتصادی، مهندسی، محیطی و دریایی برای بهره‌برداری مناسب از ذخایر معدنی کشور.
- ۳- ارتقاء سهم معدن و صنایع معدنی در تولید ناخالص ملی و اولویت دادن به تأمین مواد موردنیاز صنایع داخلی کشور و صادرات مواد معدنی فرآوری شده و استفاده از موقعیت ویژه زمین‌شناسی ایران و گسترش همکاریهای بین‌المللی (علمی، فنی، اقتصادی)
- جهت جذب و جلب دانش و منابع و امکانات داخلی و خارجی در زمینه اکتشافات معدنی و ایجاد واحدهای فرآوری و تبدیل مواد معدنی به مواد واسطه و مصرفی.
- ۴- تعیین اولویتهای مناطق دارای ظرفیت معدنی و ایجاد زمینه‌های مناسب برای رشد صنایع معدنی و فلزی در بخش آلیاژها و فلزات گرانبها و عناصر کمیاب و تولید مواد پیشرفته.

هم چنین سیاست‌های کلی نظام درخصوص منابع طبیعی عبارتند از:

- ۱- ایجاد عزم ملی بر احیای منابع طبیعی تجدید شونده و توسعه و شش گیاهی برای حفاظت و افزایش بهره‌وری مناسب و سرعت بخشیدن به روند تولید این منابع و ارتقاء بخشیدن به فرهنگ عمومی و جلب مشارکت مردم در این زمینه.
- ۲- شناسایی و حفاظت منابع آب و خاک و ذخایر ژنتیکی گیاهی - جانوری و بالابردن غنای حیاتی خاکها و بهره‌برداری بهینه براساس استعداد منابع و حمایت مؤثر از سرمایه‌گذاری در آن.

۳- اصلاح نظام بهره‌برداری از منابع طبیعی و مهار عوامل ناپایداری این منابع و تلاش برای حفظ و توسعه آن.

۴- گسترش تحقیقات کاربردی و فن‌آوریهای زیست محیطی و ژنتیکی و اصلاح گونه‌های گیاهی و حیوانی متناسب با شرایط محیطی ایران و ایجاد پایگاههای اطلاعاتی و تقویت آموزش و نظام اطلاع‌رسانی.

هم چنین هر چند در بین موضوعات اصلی، سرفصلی جدا برای محیط زیست در این سیاست کلی نیست ولی در بخش‌های گوناگون، حفظ محیط زیست مورد توجه و تاکید قرار گرفته است. برای مثال:

- جامعه ایرانی در افق این چشم‌انداز چنین ویژگی‌هایی خواهد داشت: ... بهره‌مند از محیط زیست مطلوب.

- کسب فناوری، بویژه فناوری‌های نو شامل ریزفناوری و فناوری‌های زیستی، اطلاعات و ارتباطات، زیست محیطی، هوا فضا و هسته‌ای.

- آمایش سرزمینی مبتنی بر اصول ذیل - حفاظت محیط زیست و احیاء منابع طبیعی.

- سیاست‌های کلی سایر منابع انرژی ۱- ایجاد تنوع در منابع انرژی کشور و استفاده از آن با رعایت مسائل زیست محیطی و تلاش برای افزایش سهم انرژیهای تجدیدپذیر با اولویت انرژیهای آبی.

- کاهش آلودگی زیست محیطی ذیل سیاست‌های کلی نظام در خصوص حمل و نقل.

با توجه به جایگاه این مجمع و دقت‌هایی که در هر دو بخش معدن و محیط زیست مجمع داشته، نشانگر اهمیت هم تراز رشد صنعت معدن و حفظ محیط زیست برای کشور هست.

بنابر این اگر در مرحله اول با حفظ محیط زیست نتوان همزمان اقدام به استخراج و فراوری مو معدنی کرد، باید کارشناسان سازمان‌های درگیر در بحث کمیته مشترکی را تشکیل داده و ملاک مهم را مشخص کرده و رای به یکی از دو طرف تراحم بدهند.

حال اگر این کمیته مشترک نتواند مسئله را حل کند و مسئله به یک بحران و معطل جدی تبدیل شود، طبق بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی رهبر انقلاب می‌تواند با ارجاع دادن موضوع مورد تراحم و معطل، به مجمع تشخیص مصلحت نظام، نسبت به حل مشکل از طریق سازوکار تعیین شده بر مبنای فقه نظام و مصلحت نظام اسلامی اقدام نمایند.

ب) تراحم بین منافع شخصی بهره‌بردار و منافع ملی و عمومی

طبق قانون معادن، در صورتی که عملیات بهره‌برداری از معدن متوقف گردد پس از مدتی مجوز بهره‌برداری باطل می‌گردد و فرایند برگزاری مزایده و انتقال حق بهره‌برداری معدن به فرد دیگر صورت می‌گیرد. در برخی موارد معدنکاران به علت‌های مختلف (از جمله کاهش عرضه و افزایش قیمت، افزایش مقطعی هزینه‌های بهره‌برداری و...)، عملیات بهره‌برداری و استخراج را متوقف می‌کنند ولی نمی‌خواهند حق بهره‌برداری از دست آنان خارج شود. با توجه به اینکه ناظر عملیات بهره‌برداری معادن از سوی بهره‌بردار تعیین شده و پرداخت حقوق و مزایای او نیز توسط بهره‌بردار انجام می‌گیرد، لذا ناظر ذی‌نفع بوده و تعارض منافع وجود دارد و این ساختار نادرست، امکان تخلف را تا حد زیادی افزایش می‌دهد. این امر در بسیاری از معادن باعث شده که با وجود راکد بودن معدن، گزارش فعال بودن معدن به وزارت صمت ارسال شده و آمار و اطلاعات غلط را افزایش داده است. بنابراین بین منافع ملی و منافع شخصی بهره‌بردار تراحم بوجود می‌آید.

برای رفع این تراحم ابتدا راهکارهای جمع طرفین یعنی حفظ منافع قانونی بهره‌بردار و منافع ملی مثل اعطای وام یا کاهش مالیات و حقوق دولتی به صورت موقت و... بررسی می‌شود. در صورت عدم امکان جمع، طبق قاعده اهم و مهم، بین ادامه فرایند معدنکاری و منافع شخصی بهره‌بردار، حفظ منافع ملی اولویت داشته باشد. با صحت سنجی اطلاعات استخراج مواد معدنی بوسیله ناظر عملیات بهره‌برداری تعیین شده توسط وزارت صمت، نه بهره‌برداران معادن، حکم به ادامه معدنکاری می‌شود و اگر بهره‌بردار نپذیرد، فرایند تعیین بهره‌بردار جدید طی می‌شود.

ج) تزاخم منافع معدنکار با معارضین محلی

در برخی موارد، معادن دارای مجوز بهره برداری در مناطقی هستند که مراتع و چراگاه روستاییان است. در این موارد، معارضین محلی مانع از عملیات استخراج شده و با توجه به اینکه بهره بردار و شورای روستا توان مقابله با مردم محلی را ندارند، عملیات معدنکاری متوقف می‌شود.

در این حالت جمع بین طرفین تزاخم، اقناع و ایجاد رضایتمندی بین معارضین محلی می‌باشد. معارضین محلی به دلیل سکوتی که در این مناطق داشته و استفاده‌ای که از مراتع کرده‌اند، دارای حق هستند. بنا بر فقه اسلامی معاوضه حقوق باید با تراضی طرفین انجام گیرد و با عدم رضایت یکی از طرفین این معاوضه انجام نمی‌گیرد. با وجود اینکه ارزش ماده معدنی موجود در منطقه اثبات شده و مجوز بهره برداری صادر شده است، ولی این به تنهایی نمی‌تواند مجوز تصرف در حقوق افراد آن منطقه باشد؛ لذا باید از طریق اقدامات زیر، اقناع سازی و رضایت مندی صاحبان حق انجام پذیرد.

۱- اشتغال نیروهای محلی در معدنکاری

۲- جابه جایی مراتع دام متزاخم با منطقه معدنکاری به اراضی بلا مانع با لحاظ هزینه فایده

۳- فرهنگ سازی اهمیت استخراج مواد معدنی

۴- اختصاص درصدی از سهم بهره بردار جهت بازسازی و توسعه منطقه
در صورت عدم حاصل شدن رضایت معارضین محلی با اقدامات فوق، می‌توان اهم و مصلحت بالاتر را انتخاب و با حکم حکومتی شروع به بهره برداری کرد یا حکم به توقف آن نمود.

د) تزاخم توقف عملیات بهره برداری با طولانی شدن زمان صدور مجوزها با منافع بهره بردار

طولانی شدن زمان بهره برداری از معادن سبب کاهش بهره استخراج، افزایش هزینه‌های بهره بردار ناشی از پرداخت هزینه نیروی کار و هزینه‌های جاری نگه

- داری ابزارآلات بهره برداری و.. می‌شود و با منافع بهره بردار تراحم دارد. طبق قاعده اولیه در رفع تراحم یعنی جمع بین طرفین در صورت امکان، می‌توان با کاهش مدت زمان انتظار بهره برداری بوسیله اقدامات زیر به رفع این تراحم کمک کرد:
- ۱- صدور مجوز آماده سازی کوتاه مدت در مدت زمان صدور پروانه بهره برداری.
  - ۲- کاهش مدت زمان مجوز بهره برداری و درخواست گزارش استخراج از بهره بردار و تمدید مجوز در صورت تأیید گزارش‌ها.
  - ۳- کاهش زمان صدور مجوزها به وسیله توجه به الزامات دولت الکترونیک.
  - ۴- احصای معادن متروک و کم بازده و لغو مجوز بهره برداری در صورت عدم توانایی بهره بردار و برگزاری مناقصه بهره برداری مجدد.
  - ۵- ممنوعیت اعطای مجوز ثانویه برای بهره برداران معادن متروک یا کم بازده.
  - ۶- تعریف سیاست‌های تشویقی (کاهش میزان حقوق دولتی پرداختی و مالیات) و تنبیهی (جریمه) در طول مدت زمان بهره برداری. (موسوی و جعفر پور، ۱۴۰۱)

نتیجه گیری

در تراحم بین دلایل بهره برداری از معادن با ادله حفظ محیط زیست، به طور موردی و با بررسی تمامی زوایای مسئله، اقدام به اعمال جمع بین طرفین تراحم می شود، در صورت عدم امکان جمع بین طرفین، قاعده الا هم فالاهم مطابق قواعد فقه نظام جاری می شود. برای اعمال این قاعده سه مرحله زیر طی می شود:

یک) جمع بین دو الزام (طرفین تراحم) در صورت امکان به وسیله ۱- انتقال و کشت گونه های گیاهی نادر و کمیاب در صورت امکان به خارج از منطقه ممنوعه و صدور مجوز اکتشاف توسط سازمان منابع طبیعی در این مناطق. ۲- معدنکاری سبز و بازسازی پوشش گیاهی و زیباسازی منطقه بعد از عملیات معدنکاری. ۳- انتقال پسابهای فراوری به خارج از منطقه ممنوعه جهت جلوگیری از آلودگی های زیست محیطی. ۴- تعریف عملیات استخراج معادن با استفاده از فناوری های نو متناسب با استانداردهای منابع طبیعی در مناطق مختلف جهت جلوگیری از تخریب منابع طبیعی. ۵- الزام به استفاده از ماشین آلات صنعتی جدید و دارای استانداردهای آلایندهی مطلوب. ۶- تصفیه پساب در محل تولید و جلوگیری از نشت آن در خاک و آب های زمینی و نفوذ در پوشش گیاهی. ۷- تعیین روش های دفع استاندارد و بدون آسیب برای محیط زیست برای پسماندهای معدنی و تبدیل آن به مواد زیست تخریب پذیر یا تبدیل به ماده کاربردی دیگر در صورت امکان. ۸- اجرای راهکارهای اقتصادی حفاظت از محیط زیست پیش بینی شده در قوانین همانند اعطای مشوق های مالیاتی.

دو) دفع تراحم بوسیله شناسایی منشا تراحم که بدین منظور ۴ حوزه عمده تراحم را شناسایی شد که عبارتند از: الف) تراحم عملیات استخراج ماده معدنی با منابع طبیعی مهم موجود در منطقه، ب) تراحم بین منافع شخصی بهره بردار و منافع ملی و عمومی، ج) تراحم منافع معدنکار با معارضین محلی، د) تراحم توقف عملیات بهره برداری با طولانی شدن زمان صدور مجوزها با منافع بهره بردار. با شناسایی این موارد، می توان به رفع و دفع تراحم پرداخت.

سه) در صورت عدم امکان انجام دو مرحله قبل، ترجیح یک طرف با شاخص‌هایی مثل دارا بودن درجه بالایی از مصالح، تطبیق با اهداف کلی و اصول، مدیم امر اضطراری بر امر عادی، تقدیم امر محتمل الأهمیته یا تقدیم براساس برخی وصیات خاص ریک از طرفین انجام می‌شود. هم چنین ولی فقیه می‌تواند با در نظر گرفتن مصلحت نظام اسلامی و ارایه حکم حکومتی تشخیص اهم را داده و مسئولین، موظف به انجام این مصلحت و حکم هستند. که سازوکار موجود در بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی نیز در این زمینه راهکار نهایی مناسبی می‌باشد.

در این راستا در متن برای ۴ تراحم موجود بین فعالیت معدنی و حفظ محیط‌زیست (تراحم عملیات استخراج ماده معدنی با منابع طبیعی مهم موجود در منطقه، تراحم بین منافع شخصی بهره‌بردار و منافع ملی و عمومی، تراحم منافع معدنکار با معارضین محلی، تراحم توقف عملیات بهره‌برداری با طولانی شدن زمان صدور مجوزها با منافع بهره‌بردار) راهکارهای فقهی و اصولی بیان شد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۹ق). کفایة الاصول، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۳. المظفر، محمدرضا (۱۳۷۰ش). اصول الفقه، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوز علمیه قم، چاپ چهارم.
۴. اسفندیاری (اسلامی)، رضا، حجت خواه، حسین، و خادمی، مریم. (۱۳۹۷). عنوان فارسی: ارزیابی مقایسه ای ادله و مبانی مذاهب پنج گانه فقهی در باب قاعده اهم و مهم. پژوهش نامه مذاهب اسلامی، (۱۰)۵، ۲۰۱-۲۲۵.
۵. انصاری، مرتضی (۱۳۷۷ش)، مکاسب محرّمه، انتشارات حوزه علمیه، قم.
۶. بهبودی، داوود؛ برقی اسکویی، محمد مهدی؛ محمدی خانقاهی، رباب؛ (۱۳۹۸ش)، اثرات توسعه بخش معدن و صنایع معدنی بر درآمد خانوارها و دولت در ایران، فصلنامه علمی پژوهشی مدل سازی اقتصادی، شماره ۴۵ دوره ۱۳ بهار ۱۳۹۸.
۷. تقریرات درس خارج فقه آیت الله خامنه ای.
۸. حسینی زیدی، سیدابوالقاسم، قیاسی سونکی، خیراله (۱۳۹۹ش). بررسی فقهی و حقوقی تراحم حقوق در خانواده. مجله آموزه های فقه مدنی، (۲۲) ۱۷۷-۲۰۲.
۹. خراسانی علمداری، معصومه و باباپور، محمد و حسین پور، حبیب و شریعتی، فاطمه، ۱۳۹۱، بررسی اثرات زیست محیطی معادن ایران، اولین همایش ملی حفاظت و برنامه ریزی محیط زیست، همدان، // <https://civilica.com/doc/۱۹۲۲۶۹>
۱۰. رحیمی، کبری، رحیمی، سعدالله (۱۴۰۱ش). بررسی قاعده اهم و مهم در خانواده، فصلنامه تحقیقات نوین میان رشته ای حقوق، (۱)۲ ۳۶-۲۳.
۱۱. رضوانی، علی. (۱۳۹۲). شاخص های تقدیم اهم بر مهم در تراحم های اخلاقی. معرفت اخلاقی، (۱)۴ (پیاپی ۱۳)، ۵-۱۸.
۱۲. صمدزاده خامنه، لیلا، یاقوتی، ابراهیم، و تقیبی، ابوالقاسم. (۱۴۰۱). تقدم مصالح اقتصادی نظام بر حقوق و منافع خصوصی با تاکید بر آموزه های فقهی. مطالعات فقه اقتصادی، (۱)۴، ۲۰۱-۲۲۰.
۱۳. عابدی نژاد، امین رضا، تبیین رابطه فقه نظام و علوم انسانی و نقش آن در تحقق تمدن نوین اسلامی، تحقیقات بنیادین علوم انسانی، سال سوم بهار ۱۳۹۶، شماره ۱ (پیاپی ۶)، ص ۳۱-۵۰.
۱۴. عاملی، شیخ حر، وسائل الشیعه، انتشارات ذوی القربی، ۱۳۹۴ش.
۱۵. عظیمی گرکانی، هادی. (۱۳۸۸). مصلحت شناسی با رویکرد حکومتی. فقه و تاریخ تمدن، (۱۹)۵، ۱۰۳-۱۲۱.
۱۶. فتحی، محمد؛ کوهی اصفهانی، کاظم؛ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به همراه نظرات تفسیری شورای نگهبان، ناشر تهران شورای نگهبان، پژوهشکده شورای نگهبان، ۱۳۹۷، ص ۱۶.

۱۷. فخرائی، حسین، یزدی، محمد، شبیری، سیدمحمد و همکاران (۱۴۰۰ش). تعیین شاخص‌های موثر در معدنکاری سبز با روش‌های ارزیابی دپسی و دیمتلفازی، سازگار با شرایط محیط‌زیستی ایران. مجله پژوهش‌های محیط‌زیست؛ ۱۲(۲۴): ۲۲۳-۲۳۵.
۱۸. فضلی‌الله‌آبادی، امیر، عطایی‌پور، مجید (۱۴۰۲ش). ارزیابی عملکرد شرکت‌های سبز و سنتی در صنعت معدن با استفاده از نظریه بازی‌های تکاملی، هفتمین کنفرانس بین‌المللی توسعه فناوری مهندسی مواد، معدن و زمین‌شناسی، تهران، <https://www.civilica.com/doc/1758367>.
۱۹. فیض، علیرضا (۱۳۷۱ش)، مبادی فقه و اصول، تهران، دانشگاه تهران.
۲۰. قاسمی قلعه‌بهمن، محمود. (۱۴۰۱). تراحم و قانون تقدم مصلحت اهم و مصادر تعیینی ترجیح به اهمیت، با تأکید بر حوزه امور عمومی و حکومتی. پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی، ۱(۲)، ۴۷-۹۰.
۲۱. قائمی خرق، سیدمحسن، زارع، مریم (۱۴۰۱ش). رعایت احوال شخصیه ایرانیان غیر شیعه در دعاوی موردی، مجله فقه و حقوق نوین، ۱۲(۱۲): ۳۲-۴۹.
۲۲. کلینی رازی، ابی‌جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، فروع کافی، گروه مترجمان، نشر قدس، ۱۳۹۴ش.
۲۳. کلینی رازی، ابی‌جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، اصول کافی، حسین استادولی، نشر دارالانقلاب، ۱۳۹۲ش.
۲۴. لسانی، سیدبهبزاد، مشهدی، علی، حبیب‌نژاد، سیداحمد، و حبیبی‌مجنده، محمد. (۱۳۹۹). راهکارهای حفاظت از محیط زیست در فعالیت‌های اقتصادی در ایران. مطالعات حقوق عمومی (حقوق)، ۵۰(۳)، ۸۹۹-۹۲۰.
۲۵. گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، (۱۴۰۰ش) تولید، پستی‌بانی‌ها و مانع‌زدایی‌ها در بخش معدن و صنایع معدنی مسائل و راهکارها.
۲۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۱ق). المثل فی تفسیر کتاب اهل المنزل، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۲۷. مشکینی، علی، (۱۳۸۳ش). مصطلحات الاصول، قم، ج ۱، ص ۸۸.
۲۸. میرباقری، سیدمحمد مهدی عبدالهی، یحیی، نوروزی، حسن، فقه حکومتی از منظر شهید صدر(ره)؛ با مروری بر ویژگی‌های «فقه نظامات»، فصلنامه علمی پژوهشی راهبرد فرهنگ، دوره ۹، شماره ۳۶، اسفند ۱۳۹۵، صفحه ۶۱-۸۶.
۲۹. موسوی بینی، سید روح‌الله (۱۳۷۱ش). صحیفه نور، قم، مؤسسه حفظ و نشر آثار امام خمینی(ره).
۳۰. موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۶۱ش). تحریر الوسیله، قم، مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
۳۱. موسوی بینی، سید روح‌الله (۱۳۴۳ق). استفتائات، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۳۲. موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۲ش). کتاب البیع، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س)، جلد ۳، ص ۴۱.
۳۳. موسوی، سید تراب، حیدرپور، جعفر، پیشنهادهای سند تحول دولت مردمی در بخش معدن و صنایع معدنی «چالشها، عاملها، راهبردها و اقدامات»، مرکز تحقیقات اسلامی مجلس شورای اسلامی گروه تولیدی و زیربنایی، زمستان ۱۴۰۱، شماره ثبت در مرکز: ۱۱۴-۵۳۹-۰۱/.

۳۴. مومن، محمد (۱۳۷۵ش). تراحم کارهای حکومتی و حقوق اشخاص، فقه اهل بیت علیهم السلام، (۲) ۶-۵.
۳۵. نجابت خواه، مرتضی، تقی زاده، جواد، و ظریفی، نفیسه. (۱۳۹۶). تبیین حقوقی «حل معضلات نظام» در نظم اساسی ایران. دانش حقوق عمومی، ۶ (۱۸)، ۲۳-۴۴.
۳۶. نیک بخت، حمیدرضا (۱۳۸۴ش). تعارض قوانین در قراردادهای (قانون حاکم بر تعهدات قراردادی و اصل حاکمیت اراده). مجله حقوقی، (۳۲) ۷-۵۱.
۳۷. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۴۱۷ق). بحوث في علم الأصول، قم، مرکز الغدير للدراسات الإسلامية، چاپ دوم.
۳۸. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۵ش). فرهنگ فقه فارسی، قم، مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی.
۳۹. یاری، الهام، تقفی، ایرج (۱۳۹۶ش). دینکاری سبز راهبردی برای مدیریت بهینه معادن، دومین همایش بین المللی انسجام مدیریت و اقتصاد در توسعه، تهران، <https://www.civilica.com/doc/715544>
۴۰. یعقوبی، ابوالقاسم، اسلام و محیط زیست، حوزه، ۱۳۸۰، شماره ۱۰۵ و ۱۰۶.